

„Upoután vozíkový“: absence zdvořilé nevšímavosti jako bariéra při pohybu prostorem uživatelů a uživatelék elektrických vozíků*

ROBERT OSMAN**

Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita, Brno

HANA PORKERTOVÁ**

Provozně ekonomická fakulta, Mendelova univerzita, Brno

‘Tied to a Wheelchair’: How the Absence of Civil Inattention Serves as a Spatial Barrier to Electric Wheelchair Users

Abstract: The article is based on disability geography and draws on the social-geographic conception of relational space, which is perceived as being constantly created, never finished, heterogeneous, and embodied, and not a space that is given and everywhere the same. It offers a specific way of linking the discursive and material dimensions of disability, which intersect in the concept of social space, and refers to Lefebvre’s trialectics of production – spatial practices, the representation of space, and spaces of representations. To analyse the mutual production of social space and social bodies, we use Goffman’s concept of civil inattention. We ask how such social practices as gazing, addressing, asking, or dodging that co-create the social space of electric wheelchair users influence their movement through material space, and through the spatial reactions of wheelchair users responding to unwanted attention we trace the homogenisation and differentiation of space. The text is based on a long-term study (2010–2018) of the temporal/spatial behaviour of five electric wheelchair users (four men and one woman) diagnosed with muscular dystrophy who live in the City of Brno.

Keywords: disability geography, social space, Henri Lefebvre, civil inattention, wheelchair users

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2020, Vol. 56, No. 1: 85–107

<https://doi.org/10.13060/csr.2020.004>

* Příspěvek vznikl s finanční podporou GA ČR jako součást projektu č. 17-16097S „Prostorová nespravedlnost automobilních technologií“ a dále díky podpoře Socioekonomického think-tanku Ústavu práva a humanitních věd Provozně ekonomické fakulty Mendelovy univerzity v Brně. Článek původně vznikl pro monotematické číslo Sociologického časopisu „Sociologie a sociální teorie ne/způsobivosti“, editované Kateřinou Kolářovou a Filipem Herzou.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Robert Osman, Ph.D., Geografický ústav, Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita, Kotlářská 2, 611 37 Brno, e-mail: osman@mail.muni.cz, Mgr. Hana Porkertová, Ph.D., Ústav práva a humanitních věd, Provozně ekonomická fakulta, Mendelova univerzita v Brně, Zemědělská 1, 613 00 Brno, e-mail: hana.porkertova@mendelu.cz.

Úvod

Předmětem příspěvku je *zdvořilá nevěšímavost* (civil inattention) [Goffman 1963; Davidson 2003: 115], kterou komunikační partneři a partnerka (dále KP) „laicky“ (myšleno negoffmanovsky) nazývají také jako *přílišnou pozornost, nevyžádanou pozornost* či naopak *nedostatek zdvořilé lhostejnosti*. V příspěvku nicméně nejde o jakoukoliv *zdvořilou nevěšímavost*, ale o konkrétní podobu *zdvořilé nevěšímavosti* (ne)projevovanou uživateli a uživatelkám elektrických vozíků. Invalidní vozík představuje v naší postsocialistické společnosti stále velmi silný symbol, který na sebe strhává pozornost a vyčleňuje tak jeho uživatele a uživatelky z anonymity veřejného prostoru. „Upoután vozíkový“ pak představuje jakési metaforické označení specifického lidského druhu, kterým sami KP reagují na nikdy nekončící koloběh označování za někoho jiného, odlišného, nenormálního, nesvobodného, upoutaného. Článek se pak podrobně nezaměřuje na jakékoliv uživatele vozíků, ale vybírá si pouze uživatele elektrických vozíků, které ve srovnání s uživateli mechanických vozíků díky svým rozměrům, konstrukcím, dosahovaným rychlostem i vyšší míře poskytované mobilitní autonomie poutají více pozornosti.

Příspěvek si stanovil dva hlavní cíle. Prvním z nich je popis konkrétních každodenních prostorových strategií, kterými KP ve veřejném prostoru reagují na *nevyžádanou pozornost*. Jde nám tedy o strategie v užším slova smyslu, tedy pouze o strategie prostorové, respektive strategie prostorového chování uživatelů a uživatelek elektrických vozíků. S těmi přitom pracujeme dvěma odlišnými způsoby. V prvním kroku pro nás představují předmět analýzy, ve druhém kroku je pak používáme jako nástroj analýzy produkce sociálního prostoru, který chápeme ve smyslu, jak o něm píše Henri Lefebvre. Lefebvrův koncept *tělesného prostoru* nám tak umožňuje propojit historii konstrukce prostoru (sociální prostor) s historií konstrukce těla (zkušenost KP) a tělesné znevýhodnění tak studovat prostřednictvím prostorových kategorií. Tento přístup představuje jeden z možných způsobů překonání diskurzivně-materiální duality v přístupu k tělesnému znevýhodnění a jeho představení je druhým cílem tohoto textu.

Sociální prostor v rámci geograficko-historického materialismu

Příspěvek svým zaměřením spadá do geografie znevýhodnění (Disability Geography), což je poměrně nová subdisciplína propojující geografii a studia znevýhodnění (Disability Studies). Podobně jako ve studiích znevýhodnění se i v prostorově orientované geografii znevýhodnění postupně prosazuje kritika sociálního modelu postižení [Gleeson 1996; Imrie 1996; Butler, Bowly 1997; Butler, Parr 1999; Gleeson 1999]. Koncepte sociálního modelu byla rozvinuta jako reakce na převládající medicínský pohled na postižení, který jej pojímá pouze skrze tělesné omezení a opomíjí sociální faktory, instituce a bariéry, jež postižení (spolu)vytvářejí. Odklon od biologického – medicínského – determinismu postižení k jeho sociálním rozměrům otevřel zcela nový a rozsáhlý prostor pro interven-

ci a ustanovil postižení nikoli jako osobní, ale jako společenský problém [Oliver 2004 cit. dle Mallett, Runswick-Cole 2014: 9]. Současně s tím ale došlo k odtělesnění znevýhodnění i určité unifikaci zkušenosti. V reakci na tuto kritiku [Shakespeare 1993, 1995, 1998, 2014] se i přes hluboce zakořeněný strach plynoucí z potenciálního návratu k medicínskému modelu postižení [Hall 2000: 27], začínají hledat způsoby, jak propojit oba rozměry znevýhodnění, tedy jak zohlednit jeho sociální (diskurzivní) a zároveň biologickou (materiální) rovinu [srov. Porkertová 2017; Osman 2019]. V geografii znevýhodnění je tato kritická reakce spojena především s geografii inspirovanými poststrukturalistickými teoriemi [Hall, Wilton 2017: 728]. Nicméně existují i texty, které vyzývají k návratu ke starším přístupům ještě před vyosení studia do medicínské či sociálního modelu postižení. Jednou z takových tradic, která se problematikou diskurzivně-materiálního vztahu v minulosti zabývala a na kterou někteří autoři v tomto kontextu odkazují, je tradice sociálního prostoru Henriho Lefebvra [Simonsen 2003: 164, 2004: 49, 2005: 11–12, 2007: 174; Dale 2005: 651; Imrie, Edwards 2007: 634–635].

Při použití termínů sociální produkce prostoru či sociální prostor se vždy vystavujeme nebezpečí, že nebudou správně pochopeny, a to především z důvodu použití slova „sociální“. Pokud budeme geograficko-historický materialismus chápat v jeho širším slova smyslu [Urry 1985; Soja 1989, 1996; Gottdiener 1994; Gregory 1994; Masey 2005], pak do něj nutně musíme zařadit i Henriho Lefebvra [1991]. Ať už v kontextu *prostoru* či jeho *produkce*, termín „sociální“ má v Lefebvrově geograficko-historickém materialismu poměrně specifický význam. Pro korektní porozumění „sociálnímu“ prostoru v rámci historicko-geografického materialismu je tak vhodné nejprve se seznámit s jednou ze základních Lefebvrových triád, z kterých se onen *sociální prostor* skládá – *prostorovými praktikami, reprezentacemi prostoru a prostory reprezentací*.

Ty představují konceptuální trojici, jejíž užívání je pro Lefebvra poměrně typické. Vedle trojice *prostorových praktik, reprezentace prostoru a prostorů reprezentace* používá také triádu formy, funkce a skruktury prostoru, mentálních, fyzických a sociálních aspektů prostoru či prostor vnímaný, myšlený a žitý [srov. Osman 2014: 44–47], o jejichž vzájemném vztahu hovoří jako o *trialektice*. V jeho úvahách jsou první dva prvky trojice propojeny v dialektickém vztahu, který ale nemá lineární podobu – prvky nevstupují do interakce, aby vytvořily novou entitu, která bude představovat jejich protiklad, ale aby vytvořily novou entitu, která je shrne (bude obsahovat) a zároveň překročí (vytvoří něco nového) [Soja 1996].

Prostorové praktiky (spatial practice) Lefebvre chápe ve dvou významech. Na jedné straně se jedná o každodenní praktiky jedinců, jako je vstávání, mytí, oblékání, snídání, zamykání dveří, ovládání výtahu, chůze na zastávku atp. Na druhou stranu se jedná i o praktiky větších společenských skupin, organizací či institucí, jako je například stavění domů, ulic, opravování děr, plotů, pouličního osvětlení, otevírání obchodů, plánování měst, vytváření strategických vizí, prosazování konkrétních politik atp. To, co obě tyto skupiny *prostorových praktik* spojuje, je skutečnost, že se vždy jedná o zcela konkrétní materiální praktiky, tedy o ja-

kési materiální praktikování prostoru. V Lefebvrově prostorové triádě zastupují materiální rozměr utváření *sociálního prostoru*.

Druhý ze tří Lefebvrových konceptů – *repräsentace prostoru* (representations of space) – odkazuje na mentální či intelektuální konstrukce prostoru a Lefebvre jej chápe jako dominantní způsoby uvažování společnosti o prostoru [Lefebvre 1991: 33–39]. Jedná se o nejrůznější prostorové ideje, koncepce, teorie, zkrátka o jakékoliv abstraktní představy o prostoru, jako jsou prostorové koncepty, nástroje územního a strategického plánování prostoru, katastr nemovitostí, mapy atp. [Mulíček, Osman, Seidenglanz 2013]. Nositeli těchto repräsentací jsou především plánovači, developeri, urbanisté, architekti, stavaři, geografové či kartografové [Simonsen 2005: 6–7]. To, co všechny tyto různorodé *repräsentace* spojuje dohromady, je jejich diskurzivní rozměr. Zatímco *prostorové praktiky* lze tedy chápat jako vyjádření materiálního rozměru *sociálního prostoru*, *repräsentace prostoru* naopak odkazují k jeho diskurzivnímu rozměru. Vztah, který mezi nimi panuje, Lefebvre popisuje jako dialektický, tedy že mezi nimi dochází k vzájemnému ovlivňování, kdy *prostorové praktiky* ovlivňují *repräsentace prostoru* a *repräsentace prostoru* opět ovlivňují *prostorové praktiky*.

Třetím a posledním stavebním kamenem této trialettiky jsou *prostory repräsentací* (spaces of representations). Ty jsou jak materiální, tak i diskurzivní, obsahují tedy jak *prostorové praktiky*, tak i *repräsentace prostoru* a k jejich provázání přidávají ještě něco dalšího, vlastního, nového. Lefebvre o nich hovoří jako o *žitém prostoru* (lived space), který vedle materiální a diskurzivní stránky zahrnuje i jakýsi neformalizovaný, žitý prostor nutný pro společenský odpor, pro revoltu, pro jakoukoliv změnu. Jedná se o prostory alternativ, experimentů s nejistým koncem, prostory neinstitucionalizovaných a neformalizovaných způsobů radikálních imagínací. Prostory zkušenosti, žití a užití, v nichž není pouze pasivně opakováno stále dokola to předchozí, to, co už je známo, ale v nichž dochází k otevřenému hledání, vyjednávání a formulování nového, neznámého, odlišného, „nenormálního“. Zatímco *repräsentace prostorů* jsou opečovávány zejména jakýmsi elitářskými skupinami „odborníků“ [Butler 2003], *prostory repräsentací* jsou naopak utvářeny aktivitami všech těch, kteří je užívají [Elden 2009a: 590]. Lefebvre v tomto kontextu vyzdvihuje například roli aktivistů, umělců, spisovatelů a filozofů, kteří svými aktivitami vytvářejí takovéto *prostory* (alternativních) *repräsentací*. Přidáním tohoto rozměru přestává být *sociální prostor* pouze materiálně-diskurzivním, ale stává se doslova prostorem živé interakce [Elden 2009b], společenského odporu a sociálního boje [Butler 2003], což je i důvod, proč o něm Lefebvre hovoří jako o *žitém prostoru*. Oddělením těchto tří dimenzí *sociálního prostoru* od sebe Lefebvre nicméně svou analýzu nekončí, ale naopak začíná. Jeho cílem není separovat jednu od druhé, ale ukázat, co tato separace způsobuje a že toto rozlišování nejrůznějších druhů prostorů či vzájemné oddělování materiálního, diskurzivního a žitého prostoru slouží výhradně ideologickým účelům [Marrifield 2000: 171].

Právě díky *prostorům repräsentací* získává tato triáda dynamický charakter. Lefebvrův důraz na produkci prostoru je v podstatě důrazem na proces neu-

stálé změny, na neustálé stávání se prostoru, v rámci kterého se proměňují jak *prostorové praktiky*, *reprezentace prostoru*, tak i *prostory reprezentací* [Lefebvre 1991: 34]. Lefebvre tak například přesvědčivě dokládá, jak se v rámci historie proměňovala dominantní *reprezentace prostoru* v západní společnosti, a to od analogické přes kosmologickou, symbolickou až po logickou, kterou v kapitalistické městské společnosti nazývá *abstraktní reprezentací prostoru* [Gregory 1994: 383; Osman 2014: 40]. Nicméně Lefebvra vlastně ani tolik nezajímají tyto tři stavební prvky *sociálního prostoru* sami o sobě, ale hlavně vztahy mezi nimi, respektive vývoj těchto vztahů mezi nimi v čase. Lefebvre totiž postuluje, že *abstraktní prostor* jako *dominantní reprezentace prostoru* v městské kapitalistické společnosti představuje určitý koprodukt kapitalistických akumulacních strategií [Marrifield 2000: 172], jejichž zájmem je komodifikace prostoru, tedy pojetí prostoru jako abstraktní komodity zbavené čehokoliv tělesného.

Lefebvre tento postup vyabstrahování prostoru v čistě myšlenou kategorii nazývá *dekorporalizací* (decorporalization) prostoru [Gregory 1994: 382–395]. V Lefebvrově terminologii to znamená, že vztahy mezi jednotlivými prvky jeho triády jsou vyoseny ve prospěch *reprezentací prostoru*. Jinými slovy lze říci, že *žítá*, popřípadě *materiální* zkušenost s prostorem je v současné městské kapitalistické společnosti nahrazována *abstraktním* pojetím *sociálního prostoru* [Martins 1982; Marrifield 2000: 175]. Ten je pojímán jako homogenní, fragmentalizovaný a hierarchizovaný a jeho hlavním účelem je jeho směna, tedy aby byl dobře dělitelný, měřitelný, počítatelný a v konečném důsledku obchodovatelný.

„Odtělesnění“ prostoru se děje za současného „odprostornění“ těl. Historie těla a historie prostoru se tak dle Lefebvra propojuje ve společné historii *dekorporalizace prostoru* [Lefebvre 1991: 302]. Zatímco prostor se postupně transformuje a vyprazdňuje do podoby homogenní komodity, kterou Lefebvre nazývá *abstraktním prostorem*, živé tělo se obdobným způsobem očišťuje o své prostorové rozměry a stává se pouhým *tělem v prostoru*, abstraktní reprezentací sama sebe, homogenním, normovaným tělem, konceptuálně odděleným od homogenního, normativního prostoru [Simonsen 2005: 4].

Jako protiváhu vůči homogenizujícím principům abstraktního, dekorporalizovaného prostoru s odprostorněnými těly staví Lefebvre *prostor odlišnosti* (neboli *diferenciační prostor*; differential space), který odkazuje k *prostorům reprezentací* a který má naopak oslavovat a emancipovat experimentální odlišnost (tělesnou, sexuální, etnickou, politickou, uměleckou atp.), upřednostňovat heterogenitu před homogenitou, rovnost před hierarchií [Marrifield 2000: 176]. To, co je v kontextu tohoto textu obzvláště důležité, je skutečnost, že Lefebvre považuje za největší zdroj tohoto diferenciačního principu právě tělo, které chápe skrze jeho rytmy, gesta, ale třeba i představy, sny a imaginace a které je založeno na vytváření odlišnosti; je jakýmsi diferenciačním polem (differential field) [Lefebvre 1991: 384]. Vše podle Lefebvra začíná u těla; tělo je produktivním okupantem (productive occupant) prostoru, díky kterému je prostor vnímán, žit a produkován [ibid.: 162]. Tělo je tak dle celé řady autorů neoddělitelně propojeno s prostorem

[Grosz 1992: 243; Harvey 1996: 248, 276, 278; Imrie, Edwards 2007: 626; Hall, Wilton 2017: 728] a místo pouhých *těl v prostoru* se hovoří o *tělesném prostoru*, který vyjadřuje, že tělo samotné je prostorem a zároveň má svůj vlastní prostor; samo vytváří prostor i je tímto prostorem vytvářeno [Simonsen 2005: 4], jinými slovy tělo a prostor od sebe nejsou v rámci *tělesného prostoru* konceptuálně odděleny [srov. Osman, Pospíšilová 2016: 64–66].

V kontextu tohoto příspěvku je Lefebverův apel na „oprostornění“ těl důležitý právě z důvodu diskurzivně-materiálního pojetí prostorového znevýhodnění. V rámci *tělesného prostoru* nejsou těla nadále pojímána jako nemateriální, diskurzivní, ale jsou vždy již sama prostorem, který vytvářejí, a tím jsou ryze prostorová, rozměrná a materiální. Toto inherentní propojení *tělesného prostoru* pak umožňuje neomezovat použití konceptuálního aparátu *sociálního prostoru* (prostorových praktik, reprezentací prostoru a prostoru reprezentací) pouze na studium produkce prostoru, ale umožňuje jej využít i na studium produkce těl. Konkrétně pak na studium jiných, odlišných, nenormálních těl. Ve chvíli, kdy budeme studovat utváření „sociálního“ prostoru prostřednictvím analýzy vztahů mezi materiálními *prostorovými praktikami*, diskurzivními *reprezentacemi prostoru* a *žitými prostory reprezentací*, můžeme spolu s ním zároveň studovat i utváření „sociálních“ těl. „Sociálních“ těl ve stejném významu jako „sociálních“ prostorů, tedy *žitých těl*. Na *zdvořilou (ne)všímavost*, která je předmětem zájmu tohoto článku, tak díky tomu bude nahlíženo jako na fenomén jak materiální, diskurzivní, tak i *žitý*. Takto pojatá *zdvořilá (ne)všímavost* umožňuje sledovat jak princip homogenizace *tělesného prostoru*, tedy princip, který umožňuje neposkytovat *zdvořilou nevšímavost* odlišným tělům (dekorpace realizace prostoru), tak i princip diferenciacce *těl v prostoru*, tedy princip, který prostřednictvím prosté přítomnosti odlišných těl ve veřejném prostoru umožňuje vyjednávání jejich odlišnosti.

Metodika

Příspěvek vychází z dlouhodobého zájmu o prostorovou zkušenost uživatelů a uživatelék elektrických vozíků, který trvá od roku 2010 až do současnosti. Konkrétně se jedná o čtyři uživatele a jednu uživatelku elektrického vozíku s vrozenou svalovou dystrofií (postupné ochabování kosterní svaloviny), kteří se narodili na počátku sedmdesátých let, měli zkušenost s ústavní péčí minulého režimu, dovršení plnoletosti se v jejich životě spojilo s rokem 1989, což zapříčinilo, že elektrické vozíky začali využívat až kolem 18. roku svého života. Při takto velmi úzce definované skupině lidí bylo opakovaně dosahováno teoretické saturace již při počtu pěti KP, přičemž nízký počet KP vyhovoval dlouhodobějšímu designu výzkumu, který umožňoval opětovně navracení se ke KP a provádění většího množství kol rozhovorů na různá témata.

Vedle výše stanovených cílů (1) popisu konkrétních každodenních prostorových strategií, kterými KP ve veřejném prostoru reagují na nevyžádanou

Tabulka 1. Základní charakteristiky komunikačních partnerů a partnerky

Přezdívka	Věk v době prvního rozhovoru	Počet rozhovorů	Samostatný pohyb
Hugo	33	5	po vybraných trasách
Luděk	34	5	zcela běžně
Martin	32	6	zcela běžně
Pavčina	34	5	po vybraných trasách
Prokop	33	3	zcela výjimečně

pozornost, a (2) představení způsobu překonání diskurzivně-materiální duality v přístupu k tělesnému znevýhodnění je příspěvek v empirické rovině primárně veden výzkumnou otázkou: *Jakými způsoby diferencují prostor strategie, kterými KP reagují na vylučování z participace na veřejném prostoru prostřednictvím nedodržování zdvořilé nevyšimavosti vůči jejich odlišným tělům?* K zodpovězení takto formulované výzkumné otázky příspěvek používá empirický materiál získaný především pomocí několika kol semistrukturovaných rozhovorů. Každé z kol mělo určité, předem definované dominantní téma, které vycházelo ze zjištění předchozích kol rozhovorů: způsoby pohybu po městě, konkrétní využívané trasy, způsoby orientace, časová kultura, sociální distance a jedno kolo rozhovorů bylo věnováno diskusi nad autorským deníkem a terénními poznámkami. Pro účely tohoto příspěvku byla analyzována data ze všech kol rozhovorů, nicméně značná část příspěvku je sycena daty z kola věnovaného sociální distanci. Příspěvek se opírá především o výpovědi z těchto rozhovorů, které byly se svolením KP postupně nahrávány a průběžně přepisovány do textové podoby. Analytická práce byla vedena výzkumnou otázkou tohoto příspěvku, probíhala se značným odstupem od momentu samotného sběru vlastních dat a do jisté míry se s „novou“ perspektivou pouze vracela ke „starým“ datům. Samotná analýza probíhala v prostředí softwaru Atlas.ti, v němž byly v první fázi vyhledávány veškeré zmínky o jakémkoliv způsobu porušení, ale i dodržování *zdvořilé nevyšimavosti*. Ve druhé fázi pak byly tyto zmínky seskupovány do jednotlivých kategorií dle kontextů, ve kterých k nim docházelo. Byly tak identifikovány situace koncentrace většího množství lidí, situace v uzavřených prostorách, situace v neznámých prostorách, situace v přítomnosti jiného tělesně postiženého člověka, situace o samotě atp. Ve třetí fázi pak byly v těchto úryvcích vyhledávány jakékoliv popisy reakcí na projevy *nevyžádané pozornosti* vůči KP. Ve čtvrté fázi pak byly tyto popisy seskupeny do dvou kategorií dle toho, zda se snaží o splynutí s okolním homogenním prostředím (homogenizační strategie), či zda se naopak snaží o narušení homogenity tohoto prostředí (diferenciační strategie). Následně byly tyto skupiny strategií použity k analýze utváření sociálního prostoru, respektive k popisu způsobů diferenciací sociálního prostoru.

Něco je jinak

Zdvořilá nevšímavost či naopak *nevyžádaná pozornost*, jak ji nazývají sami KP, nebyla do rozhovorů vnášena z vnějšku, nebyla dokonce v prvních kolech rozhovorů ani mezi předpřipravenými tématy polostrukturovaných rozhovorů, ale byla postupem času v datech doslova objevena, sama z dat vyvstala a řekla si o svou pozornost. Všichni KP pamatují období před rokem 1989 a mají tedy srovnání poměrně dlouhého časového vývoje naší společnosti. Všichni žijí v Brně, všichni mají zkušenost s velkými městy (Praha, Vídeň, Bratislava, Berlín), s festivaly (divadelními, filmovými, hudebními), někteří mají zkušenosti se zahraničím (Velká Británie, USA, Thajsko) a mají tak možnost srovnávat míru *zdvořilé (ne)všímavosti* v různých časoprostorových kontextech. V rámci nich si uvědomují a také v rozhovorech tematizují, že i když je dnes situace výrazně lepší, než byla dříve, i když v Brně je situace daleko lepší než jinde na jižní Moravě, je *zdvořilá nevšímavost* stále něco, co se jim nedostává.

Jako *kripl* nemůže přijít do společnosti a *dělat, že tam není*. Nejde to. Jakmile *kripl* přijde do společnosti a je na vozíku, okamžitě si ta společnost *všimne*, že tam je. Já to vidím úplně pokaždé kamkoliv vejdu, když vejdu do Billy, když vejdu do šaliny, když vejdu kamkoliv jinam, tak ty lidi okamžitě *zpozorněj* a říkají – *aha, aha, aha*, něco je tady jakoby *jinak* – ne jako špatně, neříkám, že prostě špatně, ale okamžitě ty lidi začnou *reagovat jinak*. (Martin, 5. 10. 2011, zvýraznění autorů)

Pro *zdvořilou nevšímavost* je příznačné, že člověk dává jejím prostřednictvím nájevo vědomí o přítomnosti druhé osoby, ale ve vhodnou chvíli svou pozornost odvrátí a tím vyjádří, že dotyčná osoba nevyžaduje zvláštní pozornost [Goffman 1963: 84], které je Martin naopak neustálým terčem. Už jak přijde do společnosti, přijde někam mezi cizí lidi, které nezná, není mu nadále dopřávána anonymita davu. Je to něco pro něj samozřejmého, stálého, trvalého, něco, co se v čase nemění, co stále zůstává, a jediné, co se s tím dá dělat, je si na to zvyknout.

Nedodržování *zdvořilé nevšímavosti* odkazuje na nesoulad mezi *prostorovými* – tedy každodenními – *praktikami*, které KP ve veřejném prostoru provádějí, a *reprezentací prostoru*, tedy *abstraktním prostorem*. Ten není připraven na tělesnou odlišnost a reaguje na ni zpozorněním, označením, odlišením. Nejde jen o to, že takto koncipovaný prostor umožňuje – či spíše na jednu stranu ulehčuje a na druhou znesnadňuje – provádět určité praktiky, ale že je umožňuje provádět pouze určitými způsoby, u kterých je zároveň nutné nějak vypadat. Takového užívání prostoru, tedy určitých praktik a způsobů, jsou bez povšimnutí schopna pouze homogenní těla, jejichž *prostorové praktiky* odpovídají *reprezentacím prostoru* a jež se díky tomu těší uplatňování *zdvořilé nevšímavosti*. Nehomogenní tělo toto společenství narušuje. Ne/homogenita těla je zároveň proměnlivá; ne/dodržování *zdvořilé nevšímavosti* vyjevuje, jaká těla jsou homogenní, tj. v souladu s *reprezentací prostoru* a s *prostorovými praktikami* (včetně samotného bytí v onom prostoru). Tak se např. muž v dámské šatně stává tělem nehomogenním, stejně jako např. dítě na půl-

noční diskotéce. KP jsou nehomogenní takřka v každé situaci, v každém *sociálním prostoru*, respektive když vstoupí do prostoru, který na jejich existenci nepamatuje.

Dodržování *zdvořilé nevšímavosti* je tak *prostorová praktika*, která ztvrdzuje hegemonii *reprezentací prostoru* tím, že je na jedné straně normalizuje a v případech jejího nedodržení sankcionuje odlišnost. Jedná se o sociální kontrolu, která „zíráním“ dává najevo, že některé chování je nevhodné a přes čáru [Goffman 1963: 88]. *Abstraktní prostor* a homogenní těla se tak vzájemně reprodukují jako uschopňující a schopná, zatímco jiná těla jsou vylučována jako rušivá [Moser, Law 1998; Moser 2006]. U Martina je téměř vždy *něco jakoby jinak*.

Vizuální odlišnost těl uživatelů a uživatelky elektrických vozíků je zřejmá na první pohled. Za prvé se nepohybují po vlastních nohách, ale vsedě, tedy pro homogenní těla v pozici poměrně nezvyklé. Za druhé sedí na poměrně robustním stroji, který svými rozměry, estetikou, rychlostí a zvuky, které vydává, může působit značné pozdvižení. A za třetí i samotná sedící těla často neodpovídají představě homogenního těla v sedící pozici. KP sedí různě opřeni, zapřeni, zkrouceni, ohnuti, připásání s tělesnými proporcemi mimo vizuální představu o povrchu homogenního těla. Z těchto důvodů těla KP přitahují ve veřejném prostoru značnou pozornost, kterou sami tematizují. Martin se této pozornosti pravidelně vystavuje, pravidelně vstupuje do veřejného prostoru a diferencuje tak svou přítomností *sociální prostor*. Tato jeho diferencující přítomnost však není nikterak samozřejmá, a už vůbec ne bezbolestná. Je to za cenu, kterou musí nést, a tou jsou reakce označující ho jako někoho jiného, odlišného.

Homogenizační strategie zvládnání nevyžádané pozornosti

Na rozpor mezi *prostorovými praktikami* nehomogenních těl a *reprezentací prostoru*, který vyvolává *nevyžádanou pozornost*, reagují KP několika strategiemi, které analyticky oddělujeme do strategií homogenizačních, tedy těch, které mají uvést jejich praktiky a představy o prostoru (tedy co je prostor, k čemu je určen a co se v něm dělá a jak) do co největšího souladu, a strategií diferenciačních, které mají emancipovat odlišnost a představují potenciální změnu *sociálního prostoru*. Jinými slovy lze také říci, že homogenizačními strategiemi se KP stále snaží přizpůsobit *reprezentaci prostoru*, tedy přizpůsobit se představě homogenního těla, homogennímu chování v prostoru, a tak i praktikování homogenního prostoru, zatímco diferenciačními strategiemi se snaží oprostít od *reprezentací prostorů* a vytvořit vlastní *prostory* (alternativní) *reprezentace*.

Martin se ve výše uvedené citaci rozhovořil o tom, jak si všímá nedodržování *zdvořilé nevšímavosti*, a dále říká:

(Lidi začnou na přítomnost nehomogenních těl reagovat jinak) a tohleto je pro některý lidi dost *těžko snesitelný*. Takže oni se *stahují* do sebe, do nějakých prostě *kripláckých komunit*, kde nejsou s nikým *jiným než s kriplama*, nejedou třeba na dovolenou nikdy *jinak než s kriplama*. (Martin, 5. 10. 2011, zvýraznění autorů)

Martin v této citaci nehovoří o tom, jak toto odlišování snáší sám. Ve výše uvedeném úryvku nicméně hovoří o tom, že je toto neustálé odlišování těžké minimálně pro některé lidi, kteří na to reagují eliminací kontaktu s jinakostí (homogenními těly), tedy taktéž jakousi homogenizační tendencí, v tomto případě kontaktu pouze s podobně odlišnými těly. V tomto kontextu KP uvádí dovolenou, tábory, divadlo, ústavní zařízení, domy s pečovatelskou službou, ale i soukromé domy a byty. Nejčastěji se v tomto kontextu objevuje téma ústavní péče, se kterým mají všichni KP předchozí zkušenost.

(V ústavu) jsme do 18 let nemohli jít *sami ven*. Z areálu jsme nemohli, takže jsme prostě čekali na někoho, kdo přijde, že? A že nás vezme ven. No a to je jasný, že jsme pak *nešli sami*, že jo? (Prokop, 22. 8. 2010, zvýraznění autorů)

Život uvnitř ústavu představoval život mezi podobně odlišnými těly, tedy život v ústavní homogenitě, který se odehrával v prostoru koncipovaném pro lidi *se zdravotním postižením* (jak nazývají nehomogenní těla v oficiálních materiálech ústavu). Pokud se již vycházelo ven mimo ústav, vycházelo se ve větších skupinkách s doprovodem – produkoval se tak *sociální prostor*, který udržoval jejich homogenitu i mimo zdi ústavu. Nebylo zvykem setkávat se s jinou homogenitou tam venku tváří tvář samostatně. KP hovoří o kultuře stádnosti, sociálním uvěznění, ghettoizaci, kdy byli udržováni ve vlastní homogenní komunitě a podporováni v budování vztahů v rámci této komunity mezi sebou. *Jít ven* tak mělo v tomto kontextu hned několik rozměrů. Materiálně tomu bránil plot a neexistence elektrických vozíků, KP se v podstatě nemohli pohybovat samostatně, protože měli k dispozici pouze mechanický vozík, který ale nebyli na prostorové úrovni ulic a čtvrtí schopni samostatně využít. Zároveň tomu zabraňoval ústavní režim, který do 18 let věku neumožňoval bez doprovodu dospělé osoby opustit areál. Dále tomu zamezoval bariérový svět tam venku, který nebyl přizpůsoben pohybu invalidního vozíku ve veřejném prostoru. Současně tomu bránila neznalost prostoru, nezvyk či neschopnost se samostatně orientovat, někam trefit, neztratit se a zase se vrátit a neznalost, jak uplatňovat prostorové praktiky, tedy přejít samostatně silnici, vejít samostatně do obchodu, vjet do MHD, zeptat se na cestu, požádat o pomoc atp. V neposlední řadě jim ztěžovalo pohyb „mimo jejich prostor“ i ono všudypřítomné pozdvižení světa tam venku, nikterak nezakrývající překvapení z prosté přítomnosti odlišných těl v něm. Nelze se tak příliš divit, že po absolvování takovéto zkušenosti se KP necítí příliš vybaveni pro samostatný pohyb ve veřejném prostoru. Svůj odchod z ústavu pak popisují jako období velkého strachu z „chození ven“.

Vyjít samostatně ven, do veřejného prostoru, kde to neznám, mezi ta jiná těla, která neznám, bylo vnímáno jako něco nesamozřejmého, k čemu byla potřeba značná odvaha. Vyjít KP s odlišnými těly ven mezi homogenní těla je spojováno s celou řadou praktik, jako je dívání, sledování, lekání, uskakování, omlouvání, zdravení, oslovování, nabízení pomoci, falešné obdivování či povídání o nich

před nimi. Někteří tak zůstávali podle slov KP uzavřeni ve svých světech, komunitách, domech, bytech, ale i místnostech, odkud vycházeli jen velmi zřídka nebo pouze v doprovodu druhé osoby, či dokonce nevycházeli téměř vůbec. Nevycházení ven, nevstupování odlišných těl do veřejného prostoru lze interpretovat jako stvrzování homogenity těl i prostoru, tedy reprodukci abstraktního prostoru. Vycházení ven pak vždy určitým způsobem způsobuje narušování této homogenity a emancipaci těl i *prostoru odlišností*, což ale neznamená, že v něm nelze uplatňovat některé z dalších homogenizačních strategií.

V rámci výpovědí KP se podařilo identifikovat základní strategii homogenizující (socioprostorové) situace, ve kterých nejčastěji dochází ke konfrontaci lidí s homogenními a odlišnými těly. Homogenizace v tomto kontextu představuje vyhýbání se určitým specifickým (socioprostorovým) situacím, ve kterých je pravděpodobnější, že by mohlo dojít k projevům *nevyžádané pozornosti*. Zcela obecným pojítkem všech těchto situací je přítomnost většího množství neznámých druhých s homogenními těly. Konkrétně to znamená, že pokud mohou jet pěšky,¹ a ne městskou hromadnou dopravou, raději volí cestu pěšky, pokud mohou jet méně frekventovanou ulicí, volí raději ulici prázdnou, pokud se mohou vyhnout špičce a jet v časech mimo největší denní přesuny, volí raději méně exponované časy atp.

Víš, co je taky vtipný, když kolikrát jedu třeba po velké ulici, tak některý lidi, i když *jedu třeba pomalu*, tak *uskakujou*. To je taková vtipná situace, že ty nevíš, jak máš reagovat, protože *ty je nechceš přejet, ty je nepřejedeš, ani omylem je nepřejedeš*, když se na ně díváš. Prostě uskočí, *oni mají nějaký reflex, že je nutný prostě uskočit*. A většinou to nepůsobí úplně dobře. Jako že to je spíš, že *uskakujou před tebou*. Ale já se většinou to snažím nějak komentovat, nějak v tom smyslu, jakože já vás přece nezajedu. (Pavlna, 29. 8. 2010, zvyraznění autorů)

Zdvořilá nevšímavost implikuje, že není třeba mít se před ostatními na pozoru a vyhýbat se jim [Goffman 1963: 84], tedy něco, čeho se Pavlně v různých situacích nedostává. Homogenizační strategie KP chodit ven v méně frekventované časy a místa jim někdy ulehčuje provádět prostorové praktiky (typicky spojené s pohybem v prostoru, např. v MHD). Především jim ale umožňuje, aby tyto praktiky tolik nenarušily reprezentace prostoru – tedy dominantními způsoby uvažování společnosti o prostoru a o tom, jak a kým má být tento prostor užíván – a korigovaly následné prostorové praktiky homogenních těl (tedy např. umožnily méně *uskakování*).

¹ Spojení „jet pěšky“, jakkoliv může znít nezvykle, je spojením zcela záměrným a používaným samotnými komunikačními partnery a partnerkou. Vyjadřuje jakousi hybridní povahu jejich pohybu, která není totožná ani s pěším pohybem, ani s jízdou automobilem. Podrobněji se tomuto fenoménu věnuje samostatná kapitola v knize *Geografie „okrajem“* [Osman 2019].

Nejde ale jen o pohyb. KP nejvíce zdůrazňují vyhýbání se uzavřeným prostorům, kde jsou nuceni po nějakou dobu setrvat s cizími homogenními těly, přičemž tyto prostory musí mít nějakou minimální velikost, pobyt musí trvat nějakou minimální dobu a množství cizích homogenních těl musí přesahovat nějaký minimální počet. Nejčastěji jsou v tomto kontextu tematizovány prostředky hromadné dopravy, nádraží, čekárny, restaurace, společenské sály (svatby) atp. „Dobře, kdybych to měl zobecnit, tak rozhodně to je v situacích, kdy jsme nuceni sdílet prostor a na tom člověku je vidět, že momentálně nemá do čeho píchnout.“ (Hugo, 18. 10. 2011, zvyraznění autorů)

Klíčovým rozměrem všech těchto situací je sdílení společného času a prostoru homogenních i odlišných těl v kontextech, ze kterých není po určitou dobu úplně snadné vystoupit a které nejsou explicitně spojeny s aktivním vykonáváním nějaké činnosti. Často se jedná o statické situace, ve kterých jsou lidé po určitou dobu „uvěznění“ a ve kterých čekají na možnost jejich opuštění. Čekání představuje další definiční charakteristiku těchto situací. Jedná se o situace, ve kterých podle Huga nemají lidé do čeho píchnout, nemají co na práci, nemají co dělat, což jim umožňuje věnovat větší množství pozornosti svému okolí, a tedy i *pozornosti nevyžádané*. Pobyt v dopravních prostředcích představuje téměř ideální příklad těchto (socioprostorových) situací. Vedle společně sdíleného, materiálně jasně ohraničeného prostoru, rámcově ohraničeného času, zde svou roli sehrává i samotná architektura dopravních prostředků. Nástup do nízkopodlažních dopravních prostředků je zpravidla realizován jejich středem, který díky své centrální pozici a nižší výšce vůči zbytku vozu představuje nejsnáze sledovatelný prostor. Obdobným dojmem pak působí i samotný nástup a výstup z dopravního prostředku, který je obvykle spojen s manipulací s plošinou, která sama o sobě prodlužuje čas dopravního prostředku strávený na zastávce. Samotný nájezd či výjezd vozíku po této plošině se pak často odehrává ve výrazném sklonu a může působit značně krkolomně. Jen nástup KP do dopravního prostředku a výstup z něj výrazně přitahuje pozornost, která se následně může velmi snadno transformovat v *pozornost nevyžádanou*. Z těchto důvodů se KP podobným prostorům vyhýbají, respektive je nepreferují. Často se tak opakují výroky definující spíše výčet situací, kdy prostředky hromadné dopravy použijí, než naopak. Zmiňovány jsou tak poměrně extrémní situace, když prší, mrzne či je nějakým způsobem omezená výdrž baterie. Vedle dopravního prostředku lze však najít i celou řadu jiných příkladů obdobných (socioprostorových) situací. Nejčastěji jsou zmiňovány fronty, nádraží, čekárny, restaurace atp.

Základní strategií zvládnání těchto (socioprostorových) situací je systematické vyhýbání se jim. Jinými slovy se jedná o systematické vylučování vlastního těla z těchto situací a tím i přispívání k jejich homogenizaci. Nicméně ne vždy ji lze uplatnit. Čas od času KP zkrátka musí nastoupit do městské hromadné dopravy, do meziměstské dopravy, musí se vydat do čekárny či absolvovat nějakou frontu. V takových případech pak přicházejí na řadu strategie (socioprostorové) izolace. Tedy strategie, které v reakci na skutečnost, že se určitým (socioprostorovým) situacím zkrátka nedá (prostorově) vyhnout, umožňují vyhnout se alespoň

přímé konfrontaci s projevy *nevyžádané pozornosti* v nich přítomnými. Pravděpodobně nejjednodušší z těchto strategií je záměrné a systematické vyhýbání se očnímu kontaktu, druhou je nošení či nasazování sluchátek, která KP zpravidla nepoužívají k poslechu hudby, ale jako prostředek umožňující nereagovat na komentované projevy *nevyžádané pozornosti*, a třetí je pohyb v doprovodu druhého (známého) člověka.

Pro mě to je docela rozdíl. Asi se chovám jinak, *když jsem sám a když jsem s někým*, ačkoliv si to třeba neuvědomuju, tak si myslím, že tam je rozdíl, že *když jsem sám, tak mám daleko menší sebedůvěru, než když tam jsem s někým*. (Martin, 5. 10. 2011, zvýraznění autorů)

Pokud už KP musí absolvovat některou z výše uvedených (socioprostorových) situací, snaží se jim nevystavovat samostatně, ale ve společnosti nějaká druhé, známé osoby, ideálně s homogenním tělem. Z rozhovorů vyplývá, že je obecně obtížnější veřejně oslovit dvojici než jednotlivce, a dokonce že je obtížnější oslovit tělesně smíšenou dvojici (s homogenním a nehomogenním tělem) osob než dvojici se dvěma nehomogenními těly. Pokud se KP pohybují v doprovodu druhé osoby s homogenním tělem, v podstatě ztrácí smysl dotazovat se KP, zda nepotřebují pomoc. Současně pokud tato dvojice komunikuje mezi sebou, je obecně náročnější takovou komunikaci přerušit a v pozici úplného cizince do ní vstoupit s jakoukoliv otázkou či komentářem. Jak vyhýbání se očnímu kontaktu, tak nošení sluchátek či pohyb v doprovodu umožňuje eliminovat nevyžádanou konfrontaci homogenních těl s odlišnými těly KP v situacích, které jsou k takové konfrontaci náchylné.

Selhání homogenizačních strategií zvládnání nevyžádané pozornosti

Nicméně v rozhovorech se objevují i situace, které splňují všechny výše uvedené charakteristiky časoprostorově uzavřených situací, v nichž „není do čeho píchnout“, ve kterých homogenizační strategie zkrátka nejdou použít, respektive jejich použití nestačí k eliminaci *nevyžádané pozornosti*. Jedná se o situace, v nichž dochází k definitivnímu odhalení odlišnosti těla. A to buď na úrovni fyzického těla, či sociální role. Zatímco v případě fyzického těla se jedná o kontexty různých defektů či selhání technologie vozíku (píchlé kolo, vybitá baterie, rozbitý motor atp.) nebo oddělení lidského těla od těla vozíku, v případě sociální role se pak jedná o kontexty směřování rolí přisuzované primárně lidem s homogenními těly (partnerství, manželství, sex, rodičovství) s rolemi přisuzovanými lidem s odlišnými těly.

Jako co mi vadí, tak jako když *na mě někdo sahá*, to je logický asi, když mě někdo někam *přesazuje*, že jo? Jakože když se třeba dřív do letadla nastupovalo společně s ostatními cestujícími třeba, tak teďka je to, zaplatť pánbůh, dělaný tak, že nastupu-

ješ první a vystupuješ poslední, takže *na tebe nikdo nečumí* jednoduše, jak tě *předávají*, jak tě *upravují*, jak tě prostě *spravují* a tak. Tak to je mi teda nepříjemný, když na mě někdo kouká. (Pavlína, 7. 8. 2012, zvýraznění autorů)

Citace Pavlíny ukazuje jeden z těchto kontextů, konkrétně kontext cestování letadlem. Pavlína popisuje situaci nástupu do dopravního prostředku a výstupu z něj, kde opět dochází ke zvýznamňování nekompatibility jednotlivých používaných technologií (elektrického vozíku a letadla). Pavlína je před nástupem do letadla přesazena na mechanický vozík, na kterém je dovezena až k příslušnému sedadlu v letadle, kde je z něho opět přesazena na toto sedadlo. Zatímco přesazení z elektrického vozíku či na elektrický vozík se odehrává mimo nevyžádané pohledy veřejnosti, přesazování na sedadlo či ze sedadla přímo v letadle se podle slov Pavlíny minimálně v minulosti odehrávalo za přítomnosti těchto pohledů. A právě veřejné odhalení míry odlišnosti jejího těla zcela zrušilo veškeré její snahy o jeho homogenizaci, která odkazuje k odprostorněným tělům v odtělesněném prostoru. Pavlína svým tělem naopak naráží na materialitu letadla a naopak – prostor (který zároveň tvoří i nevyžádané pohledy) letadla naráží na materialitu Pavlíny. Abstraktní reprezentace prostoru a homogenní tělo mohou být od sebe konceptuálně odděleny, pouze pokud jsou v souladu. Pouze tehdy lze hovořit o *tělech v prostoru*, pokud se mohou prostorem lehce pohybovat, aniž by se muselo něco měnit. Takový prostor se dá pak snadno dělit, měřit a obchodovat. Právě jako jsou místa v letadle, jejichž obchodovatelnost naráží např. i na materialitu těl, která je svými rozměry přesahují. Jiná těla vše komplikují, prodlužují, znesnadňují, „materialita vzdoruje postiženým subjektům: vždy jsou tu obtížné přechody, chybějící návaznosti a problematická těla“ [Moser 2006: 385]. Nehomogenní těla tak produkují *tělesný prostor*, kdy tělo prostor vytváří a je jím samo vytvářeno [Simonsen 2005: 4].

Jiným případem, v němž lze obtížně uplatnit homogenizační strategie, jsou socioprostorové situace směšování různých rolí přisuzovaných lidem s homogenními a odlišnými těly.

Protože jakmile se tam *já ukážu s ní, jako její přítel, jako její partner*, teďka tam jsou prostě lidi, její spolužáci, každý má nějakýho partnera. Tak tam budu třeba jako strašnej *exot*, ty lidi si řeknou – aha, ty vole, tak *ona chodí s tímhleťm*, tak to *ona s ním asi i spí*, a *jaký to je?* A víš co, tohleto je prostě úplně jiná situace, to je úplně *jiná role*. Jsem se jí ptal – chceš to opravdu, abych tam šel? Mně by nevadilo, kdybych tam *zůstal někde kolem*, mně to nevadí, protože vím, co dokážou drby, že jo. Ty drby jsou prostě šílený. To jedna spolužačka řekne – a víš co to, víš, *s kým ona chodí? S kříplíkem, s kříplem*, představ si to? To je neuvěřitelný. (Martin, 5. 10. 2011, zvýraznění autorů)

Výše uvedená citace ukazuje, že o lidech s natolik odlišným tělem, jako má Martin, lidé s homogenními těly neuvažují jako o plnohodnotném těle nejen ve významu jeho vizuality, materiality a funkčnosti, ale ve významu společenské role.

Martin se se svou přítelkyní později oženil a založili rodinu. Ale člověk s takto odlišným tělem přece partnerku mít nemůže, nemůže mít sex, a už vůbec nemůže mít děti. Pokud se Martin pohybuje sám, s někým známým, s přáteli, je pro něj jednoduché hrát roli sám sebe, roli odvážného, emancipovaného člověka s odlišným tělem. Spojení s přítomnými přáteli nijak nezavádí otázku sexuality odlišných těl do veřejného prostoru, nicméně spojení s vlastními dětmi či s manželkou naopak tyto otázky otevírá. Najednou se otázka sexuality odlišných těl stává nevyhnutelnou, on má manželku, on má děti, on musí mít sex, odlišná nehomogenní těla jsou také sexuální. Nicméně Martin tady zdůrazňuje, že tento typ emancipace homogenního prostoru se již netýká pouze odlišností jeho těla, ale jedná se o vztah k druhým lidem a tím vtahuje do vyjednávání o odlišnosti i jeho ženu a jeho děti. Není v tomto vyjednávání sám za sebe, ale je v něm i za své blízké, nese tedy odpovědnost i za jejich označování, za jejich vylučování a nevyhýbá se tedy těmto situacím jenom kvůli sobě, ale také kvůli nim. Tato situace ukazuje na provázanost *sociálního prostoru* nejen prostřednictvím materiálních prostorových praktik, které ani nemusí být přítomné tady a teď, ale stačí, že se *někdy někde* odehrály (sex, vztah), reprezentací prostoru (který odkazuje na abstraktní prostor rodiny, jež má vypadat určitým způsobem) a prostoru reprezentací (o kterých bude řeč později), ale i dalších subjektů, které tento sociální prostor vytvářejí. V případě Martina jeho ženy a jeho dětí.

„Vyjít ven“ pak tedy neznamená vyjít pouze z privátního prostoru vlastního obydlí do vnějšího, veřejného světa, ale znamená to i vyjít z ověřených, známých, „kontrolovaných“ (socioprostorových) situací, ve kterých nejsou těla KP konfrontována s jejich „odlišností“, do vnějších, neověřených, neznámých, a tedy „nekontrolovatelných“ situací, ve kterých této konfrontaci vystaveni být mohou. Samozřejmě by se KP mohli výše popsaným situacím vyhnout, pokud by se například rozhodli necestovat letadly, popřípadě necestovat vůbec, nebo pokud by se rozhodli rezignovat na partnerský život, nicméně v takovém případě by se dalo hovořit o určitém fyzickém closetování jejich odlišnosti, tedy jakési „dobrovolné“ separaci [srov. Pitoňák 2019]. „Vyjít ven“ tak pro ně představuje jakýsi fyzický, mobility či prostorový coming out, jehož prostřednictvím definují vlastní identitu, vyjednávají o významu odlišnosti vlastního těla a tím taktéž diferencují *sociální prostor*. „Vyjít ven“ tak má pro KP skutečně klíčový význam, a to především v případech, kdy si jsou vědomi, že nemohou použít homogenizační strategie zvládnání *nevyžádané pozornosti*. V takových kontextech pak uplatňují strategie jiné, které v kontextu tohoto textu nazýváme diferenciačními.

Diferenciační strategie zvládnání nevyžádané pozornosti

Jak bylo zřejmé u homogenizačních strategií, přestože se KP snaží o splynutí a homogenizaci s reprezentací prostoru, k diferenciaci prostoru, respektive k vytváření *prostoru reprezentací*, dochází již samotnou přítomností odlišných těl v jinak homogenním prostoru. Nedodržování *zdvořilé nevšímavosti* lze přitom chápat

jako indikátor nekorespondence *prostorových praktik a reprezentací prostoru*, jejichž vztah se v čase i místě mění. Nicméně ne každou diferenciaci lze nazvat strategií. Jako o strategiích o nich nehovoří ani KP, na rozdíl od těch homogenizačních. Přesto jsme se rozhodli strategiemi je nazývat, a to nejen kvůli zachování jisté symetrie, ale především proto, že KP již dopředu počítají s tím, že ony překerní situace s velkou pravděpodobností nastanou, sami se jim vědomě vystavují a zároveň v nich neuplatňují homogenizační strategie popsané výše. KP se o tom, co bude dále nazýváno jako diferenciacní strategie, zmiňují spíše letmo, okrajově, jako by to nebyly ani strategie, ale spíš jakýsi extrém, který není zcela běžný, nelze jej systematizovat, špatně se učí a představuje spíše určitou nejzazší možnou instanci. Na druhou stranu se systematicky věnují rozšiřování vlastních schopností improvizovat například na různých seminářích, kurzech, debatách, a především pak v amatérském divadle.² Ve výrocích KP tak můžeme identifikovat minimálně dvě diferenciacní strategie, a to diferenciac (socioprostorových) situací *improvizací* a diferenciac socioprostorových situací *mediací*.

Diferenciac (socioprostorových) situací improvizací: poprvé, nebo nikdy

Pokud se mají KP pohybovat neznámým prostorem, vystavují se situaci, kdy nejenže tento prostor nebudou znát, budou se v něm obtížně pohybovat, ale také nebudou připraveni na nástrahy, které je v tomto prostoru čekají. Tato konstelace pak napomáhá vzniku situací, ve kterých KP mohou snáze působit, jako že si nevědí rady, že nevědí, co mají dělat a jak bariéru překonat. Mohou tedy působit, jako že potřebují pomoc. Vzniká tak poměrně zajímavá situace, ve které, byť se v ní vyskytnou poprvé a byť v ní narazí na samostatně nepřekonatelnou bariéru, by se KP stále měli chovat sebejistě a rozhodně, aby zbytečně nepřitahovali *nevyžádanou pozornost* ostatních. Přitom např. každá zastávka MHD je jinak vysoká, má jiný povrch, ostrůvky jinou šířku, někde jsou osazeny zábradlím, jinde ne, někde jsou z nich bezbariérové sjezdy, jinde ne, někde jsou z nich přechody pro chodce, jinde ne atp. I když se KP snažili na prostory nových zastávek připravit dopředu a procházeli si je prostřednictvím street view, právě na drobné vertikální změny a sklony povrchů se dopředu připravit nedokážou. Preferují tak omezo-

² Představení integrovaného amatérského divadelního souboru, jehož členy někteří KP jsou, vytváří bezpečný prostor, kde si herci zkouší nejrůznější způsoby reakcí, experimentují s možnostmi mezilidské interakce a doslova si testují reakce publika. Často se stává, že se dramaturgicky dopředu pracuje s tím, že se očekává ostych, lítost a předsudečnost publika, a dramatické situace se tak přizpůsobují tomu, aby upozorňovaly diváky na jejich hodnocení, tedy stavěly diváka do situací, kdy neví, jak danou situaci interpretovat, zda je správně se jí smát, či nikoliv, zda je myšlena vážně, či v nadsázce. Tím nejenže si herci testují reakce publika, ale zároveň vytvářejí přesně ten alternativní prostor, o kterém Lefebvre hovoří jako o „prostorách reprezentací“.

vání se na několik málo relativně bezbariérových, ale především dobře známých míst, kde jsou schopni ve svém pohybu působit sebejistě a nepřitahovat nevyžádanou *pozornost* více, než je nezbytně nutné. Nezřídka tak KP vypovídají, že raději ujedou „pěšky“ tři čtyři zastávky, u kterých si nejsou jisti jejich konkrétní podobou či naopak vědí, že jejich míra bariérovosti je pro ně vyšší, než aby se konfrontovali s prostory, které neznají či které jsou méně kompatibilní s nároky jejich odlišných těl. Tato preference však odpovídá principu homogenizace socioprostorových situací. Otázkou tedy je, jaký přístup KP volí, když se s těmito situacemi konfrontují.

Já to *plánování* většinou podnikám v důvěrně známých místech. To znamená nejčastěji doma, kde si prostě *plánuju*, co ten den budu dělat. Nebo kde se cejtím už hodně dobře usazeně, prostředí, který je hodně dobrý. Tak tam si začnu *plánovat*. Ale kde jsem jakoby *v méně známém prostředí* a zase bych řekl, že to je nějaká obecná určitá vlastnost, teď jde o tu míru, tak tam mi nevadí, a dokonce s tím počítám, že *musím improvizovat*, jo? (Hugo, 22. 8. 2012, zvyraznění autorů)

Hugo spíše jen tak mimo řečí zmiňuje strategii, kterou lze označit jako *improvizaci*. Musí *improvizovat*, počítá s tím, nevadí mu to. Improvizace představuje inherentní součást situací, které nezná, kde se vyskytuje poprvé, kde neví, co může čekat. Improvizaci přitom staví do jakési opozice vůči plánování. Tam, kde je možné plánovat, tam nemusí improvizovat. Ale tam, kde to není možné, nemá smysl plánovat. Improvizace tak pro Huga představuje určitý přístup k situacím, ve kterých plánování pozbývá významu. Městské reprezentace prostoru, jejichž nositeli jsou především developéři, architekti či stavaři, jsou uzpůsobeny homogenním tělům a jejich prostorovým praktikám. I když se tak tato těla někde vyskytují poprvé, nejedná se pro ně o místa neznámá, s obtížnou materialitou, která by neodpovídala materialitě jejich těl [srov. Porkertová 2019]. Nicméně pro Huga „vyjít ven“ znamená téměř vždy „vyjít poprvé“, tedy nutnost hledání způsobů, jak udělat prostor s tělem co nejvíce kompatibilní a diferencovat *tělesný prostor* dle svého těla. Improvizace je tak klíčovým principem narušujícím homogenitu *sociálního prostoru*.

Pokud by Hugo někdy nevyšel „poprvé ven“, nevyšel by ven vůbec nikdy a zůstal by uzavřen ve svém důvěrně známém a bezpečně naplánovaném prostoru. Vyjít ven poprvé, vyjít poprvé na určité místo je tak základní zkušeností „vyjít ven“ a improvizace s ní spojená základní kompetencí rozvíjenou spolu s ní. V tomto kontextu KP mezi sebou sdílí tezi „improvizuj, nebo zemři“, která často zní ve vypjatých situacích, je pronášena s patřičnou hrdostí a nejlépe tak vystihuje tuto strategii. Bez improvizace vlastně nemohou „vyjít ven“ a bez „vyjít ven“ se nemohou pohybovat a bez pohybu jsou v podstatě „sociálně mrtví“. Tato teze představuje určitou perspektivu, která dopředu nepočítá s tím, že se nic nestane, že vše půjde, jak má, že vše půjde podle nějakého plánu či předem sepsaného scénáře, ale naopak, tato teze předpokládá, že nic nepůjde tak, jak má, že všech-

no bude jinak a že bude třeba nových, nenaplánovaných reakcí a vyjednávání nových *prostorů reprezentací*, které vyjadřují neformalizovaný prostor, jenž nemá předem jasně vytyčené způsoby užívání ani uvažování o něm. Účelem *abstraktního prostoru* není jen komodifikace, ale má zajišťovat přehlednost, předvídatelnost a kontrolu, již nehomogenní těla vždy narušují [srov. Campbell 2009; Shildrick 2009; Goodley 2013]. Na toto rozrušení a neformalizaci lze nahlížet afirmativně jako na možnost proměny *sociálního prostoru* i *sociálních těl* [srov. Overboe 2007 či Wilkerson 2002]. Na *improvizaci* se nedá připravit plánem, na *improvizaci* se dá připravit jen *improvizací*. Navíc i samotné nevytváření plánů a „přepínání“ z plánování každého detailu do neplánování téměř ničeho představuje velmi specifickou kompetenci, které je potřeba se učit. A právě proto, že i improvizace se dá systematicky trénovat, je možné ji považovat za strategii. Díky jejímu praktikování v jinak homogenním prostoru tak mohou vznikat nová, alternativní vyjednávání, která umožňují změnu, respektive diferenciaci *sociálního prostoru*, který spoluvytvářejí rovněž odlišná těla – tedy *sociálního prostoru*, který je heterogenní a tělesný.

Diferenciace (socioprostorových) situací mediací: aktivně, nebo vůbec

Druhá strategie vychází z principu *improvizace*, nicméně představuje poměrně konkrétní realizaci tohoto principu – *mediací situací*. Místo homogenizační snahy o co nejmenší narušení se jedná naopak o převzetí iniciativy v situacích, ve kterých může někdo KP oslovit. O uvědomělé snaze zmírňovat napětí, které člověk odchylovající se od normy ve společnosti vyvolává, a potřebě vzájemnou interakci sobě i druhým usnadnit, mluví i Goffman [(1963) 2003: 120, 135]. KP sami interakci začnou, záměrně ostatní předběhnou a aktivně je sami osloví. Zcela vědomě a záměrně tak předchází situaci, v níž by se lidé s homogenními těly mohli cítit rozpačitě, ve které by nevěděli, s kým mají tu čest, jak moc je člověk s odlišným tělem odlišný, co všechno zvládne a co už nezvládne, jaká je jejich role v této situaci, zda mají nějak zasáhnout, přispěchat s nabídkou pomoci, nebo jen dávat pozor, jak se situace vyvine a zda nebude jejich intervence potřebná později. Jinými slovy se KP snaží vstupovat do situací tak, aby na sebe na místo nekontrolované *nevyžádané pozornosti* záměrně strhli kontrolovanou *vyžádanou pozornost*, při níž ostatním sdělí, jak moc je jejich tělo odlišné, že vlastně příliš odlišné není, že od ostatních aktuálně nepotřebují žádnou asistenci a že pokud nějakou budou chtít, tak si o ni sami řeknou, a ostatní mohou být klidní a vůbec si jich nevsímat.

Já tam hraji roli takovýho mediátora mezi standardní situací a průserem. Je tam nějaká standardní situace, nějaká pohoda, se kterou všichni počítají, *já jsem ta věc, která způsobí neočekávanou situaci*, neočekávanou okolnost, a tato okolnost je pro někoho velmi nepříjemná a začne se projevovat tak, že to dává najevo, pak já jsem jednoznačně mediátorem a nějakou *příčinou změny té situace*. Což je prostě role, kdy se *veškerá pozornost upře na mě*. (Hugo, 18. 10. 2011, zvýraznění autorů)

Hugo zde popisuje, že pouhá jeho přítomnost ve veřejném prostoru je vlastně problém, je porušením normální homogenity těla i homogenity prostoru, které způsobuje ostatním nepohodlí. Aby toto nepohodlí umenšil, popřípadě aby jej minimálně udržoval na nějaké akceptovatelné úrovni, staví se do role mediátora, ve které ostatním vysvětluje, jaká je jejich role, co se od nich očekává, respektive že se od nich nic neočekává. Představuje své odlišné tělo, edukuje ostatní s homogenními těly o své odlišnosti a kontroluje tak základní nastavení vztahu mezi homogenními a odlišnými těly v dané situaci. Vyjednává *prostory reprezentací*, ve kterých je *něco jinak*, a utváří tak prostor, kde není problémem, ale jeho heterogenní součástí. Hugo je nositelem nějaké změny v dané situaci, nicméně pouze v dané situaci, což znamená, že je nutné v každé nové situaci tento postup opakovat, tedy stále a znovu vysvětlovat, že odlišnost jeho těla není tak důležitá, jak by si snad lidé s homogenními těly mohli myslet, že je k ničemu nezavazuje ani po nich automaticky nic nevyžaduje.

Jo, určitě, já vím, jak těm situacím *předcházet*, ale je to prostě *strašně aktivní role*. Musíš přijít a říct a prostě *vést tam tu hlavní roli*. To třeba umí výborně Šimon. On někam přijde do společnosti, nikdo ho nezná, on tam přijde, je sebevědomej a *jede a jede, maká, maká, jede, jede, jede*, něco jim tam prostě valí do hlavy, a ty lidi jsou z toho v hajzlu, protože oni najednou vidí kripla, kterej prostě *má rozum a něco jim říká a má to smysl*. To je pro ně prostě *strašně zajímavá věc*. Určitě věc, jak tomu *předcházet*, je tím, že to *vezmeš do své režie*. Přijdeš tam a začneš prostě *valit*, začneš do těch lidí mluvit, začneš prostě *být aktivní*, nesedíš jenom v koutku. Jo, samozřejmě tohleto je recept, kterej funguje, ale ne vždycky se dá použít, bohužel. (Martin, 5. 10. 2011, zvýraznění autorů)

Martin nicméně upozorňuje na to, že i když je to velmi efektivní způsob předcházení *nevyžádané pozornosti*, jedná se o velice náročnou strategii. Jedná se o aktivní roli, která vyžaduje odvalu, komunikační schopnosti, inteligenci a především velké množství energie. Martin to poměrně expresivně vyjadřuje pomocí opakování sloves „jede, jede, jede“ a „maká, maká, maká“, která ukazují, že *mediace* rozhodně není zadarmo, že je nutné ji odpracovat, doslova „odmakat“. Současně je to rozhodná, sebevědomá, vedoucí, vůdčí role, ve které se člověk s odlišným tělem ujímá vedení situace, vedení homogenních těl v homogenním prostoru. Je to tedy velice náročná role ve smyslu, že od KP vyžaduje jít proti něčemu zaběhnutému, očekávanému, normálnímu, plout proti proudu, vzpírat se, bojovat. Což rozhodně není role pro každého a zároveň ani není vhodná pro každou situaci. Na jednu stranu *mediace* umožňuje přetvářet *sociální prostor*, upravit prvotní interpretaci ostatních lidí s homogenními těly o KP, na druhou stranu může být v určitých kontextech interpretována jako příliš asertivní, sebestředná, až arogantní. Nicméně KP umožňují oddělit interpretaci jejich osoby od pouhé vizuality povrchu jejich odlišných těl. Využití strategie *mediace* tak pomáhá reinterpretovat status KP z nějaké neživé kuriózní věci na autonomní lidskou bytost, čímž snižuje riziko *nekontrolované všímavosti* i v situacích, kdy se pohybují v nových, neznámých prostorách, ve kterých mohou působit ne zcela orientovaně, jistě a suverénně, čímž obecně snižuje míru *nevyžádané pozornosti*.

Závěr

Příspěvek nabízí konkrétní způsob provázání diskurzivního a materiálního rozměru znevýhodnění, a to prostřednictvím konceptu *sociálního prostoru* za využití Lefebvovy triády jeho produkce – *prostorových praktik, reprezentací prostoru a prostorů reprezentací*. Ne/dodržování zdvořilé *nevšímavosti* odhaluje momenty, kdy dochází k narušení spojenectví *prostorových praktik a reprezentací prostoru*, respektive *abstraktním prostorem*. Což se v případě KP děje téměř ve všech situacích. V článku jsme rozebrali dva druhy strategií, kterými na *nevyžádanou pozornost* reagují. Jakkoli se může zdát, že homogenní a diferenciatní strategie jsou antonyma, na několika situacích jsme ukázali, že se nemusí vzájemně vylučovat, ale ve většině případů probíhají zároveň. Goffman [(1963) 2003: 28] hovoří o tom, jak lidé vymykající se normě oscilují mezi „ustrašeností“, často vedoucí k vyhýbání se kontaktu, a „hranou statečností“. Oddělení prostorových strategií je tak především analytické, když ukazují homogenizační i diferenciatní procesy v produkci *sociálního prostoru* a vyjevují jej jako dynamický, v procesu neustálé změny. Strategií, jakými lidé zvládají vyjednávání svých odlišností, je nejen v literatuře o tělesném znevýhodnění popsána celá řada [Goffman (1963) 2003; Low 1996; Brune, Wilson 2013; Devine 2017]. Nicméně právě propojení námi vylíčených strategií s produkcí *sociálního prostoru*, potažmo vzájemnou produkcí prostoru a těl, je důvodem, proč jsme sáhli po Lefebverově prostorové trialektice jako analytickém nástroji.

Aby mohly být *odtělesněné reprezentace prostoru* co nejnázne hierarchizovatelné, dělitelné, měřitelné, počitatelné, tedy komodifikovatelné, je při jejich plánování – a nakonec i realizaci – nezbytná velká míra standardizace. Tedy standardní rozměry, sklony i povědomí o tom, k čemu ten který prostor slouží a kdo má být jeho uživatelem. Přestože u Lefebvova pojetí *diferenciatního prostoru*, tedy protiváhy k *abstraktnímu prostoru*, upoutá především svým aktivizačním, opozičním nábojem, KP *sociální prostor* diferenciuje a tím emancipují, nejčastěji proto, že další možnosti – kromě úplné izolace – zkrátka nemají. Nejde tedy o jejich vědomý odpor, ale o naprostou nutnost pro prostou sociální existenci. Jejich těla jsou svou jinakostí zdrojem diferenciatního principu, a to i přes homogenizační snahy, které mají sloužit především k zvládnutí tísně z *nevyžádané pozornosti*, která člověka sankcionuje, umravňuje, trestá. *Prostor odlišností*, který KP svou prostou přítomností i *prostorovými praktikami* vytvářejí, problematizuje představu o *odtělesněných, homogenních tělech*, která se snadno pohybují obdobně homogenním prostorem, jenž je *vně* těl a slouží spíš jako nehmotné dějiště připravené pro jejich *prostorové praktiky*. V případě nehomogenních těl je tento prostor nejen žitý, ale zároveň i živý – tělesný.

ROBERT OSMAN je sociální geograf. Jako odborný asistent působí na Geografickém ústavu Masarykovy univerzity a současně v Oddělení environmentální geografie na Ústavu geoniky AV ČR, v. v. i. Disertační práci věnující se prostorové zkušenosti uživatelů a uživa-

telek elektrických vozíků obhájil pod názvem Městská teritorialita na příkladu města Brna v roce 2014. Mezi jeho hlavní výzkumná témata patří geografie času, rytmicita místa, časoprostorová zkušenost, lidská teritorialita a geografie znevýhodnění. Využívá především kvalitativních výzkumných metod, o jejichž širší etablování v rámci tuzemské sociální geografie se snaží. Editoval knihy *Prostor(y) geografie* (Praha: Karolinum, 2014) a *Geografie „okrajem“* (Praha: Karolinum, 2019).

HANA PORKERTOVÁ vystudovala sociologii na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity, kde obhájila disertační práci zabývající se nevidomou zkušeností. V současné době působí jako odborná asistentka na Ústavu práva a humanitních věd Mendelovy univerzity v Brně a jako výzkumnice střediska Teiresiás na Masarykově univerzitě. Zaměřuje se na sociologii tělesnosti a konstrukci postižení a genderu, ke kterým přistupuje z post-structuralistické pozice.

Literatura

- Brune, A., D. J. Wilson. 2013. *Disability and Passing: Blurring the Lines of Identity*. Philadelphia: Temple University Press.
- Butler, C. 2003. *Law and the Social Production of Space*. Disertační práce. Brisbane: Griffith university.
- Butler, R., S. Bowlby. 1997. „Bodies and Spaces: an Exploration of Disabled People’s Experiences of Public Space.“ *Environment and Planning D: Society and Space* 15 (4): 411–433, <https://doi.org/10.1068/d150411>.
- Butler, R., H. Parr. 1999. *Mind and Body Spaces: Geographies of Illness, Impairment and Disability*. London: Routledge.
- Campbell, F. K. 2009. *Contours of Ableism: The Production of Disability and Aabledness*. New York: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1057/9780230245181>.
- Dale, K. 2005. „Building a Social Materiality: Spatial and Embodied Politics in Organizational Control.“ *Organization* 12 (5): 649–678, <https://doi.org/10.1177/1350508405055940>.
- Davidson, J. 2003. „Putting on a Face: Sartre, Goffman, and Agoraphobic Anxiety in Social Space.“ *Environment and Planning D: Society and Space* 21 (1): 107–122, <https://doi.org/10.1068/d45j>.
- Devine, M. A. 2017. „Being a ‘Doer’ Instead of a ‘Viewer’: The Role of Inclusive Leisure Contexts in Determining Social Acceptance for People with Disabilities.“ *Journal of Leisure Research* 36 (2): 137–159, <https://doi.org/10.1080/00222216.2004.11950017>.
- Elden, S. 2009a. „Production of Space.“ Pp. 590–592 in D. Gregory, R. Johnston, G. Pratt, M. Watts, S. Whatmore (eds.). *The Dictionary of Human Geography*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Elden, S. 2009b. „Space I.“ Pp. 262–267 in R. Kitchin, N. Thrift (eds.). *International Encyclopedia of Human Geography*. Amsterdam: Elsevier, <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00320-5>.
- Gleeson, B. 1996. „A Geography for Disabled People?“ *Transactions of the Institute of British Geographers* 21 (2): 387–396, <https://doi.org/10.2307/622488>.
- Gleeson, B. 1999. *Geographies of Disability*. London: Routledge.

- Goffman, E. 1963. *Behavior in Public Places. Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York: The Free Press.
- Goffman, E. (1963) 2003. *Stigma: poznámky k problému zvládnutí narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Goodley, D. 2013. „Dis/entangling Critical Disability Studies.“ *Disability & Society* 28 (5): 631–644, <https://doi.org/10.1080/09687599.2012.717884>.
- Gottdiener, M. 1994. *The Social Production of Urban Space*. Austin: University of Texas Press.
- Gregory, D. 1994. *Geographical Imaginations*. Cambridge: Wiley-Blackwell.
- Grosz, E. A. 1992. „Bodies-Cities.“ Pp. 241–254 in B. Colomina, J. Bloomer (eds.). *Sexuality & Space*. New York: Princeton Architectural Press.
- Hall, E. 2000. „Blood, Brain and Bones: Taking the Body Seriously in the Geography of Health and Impairment.“ *Area* 32 (1): 21–29, <https://doi.org/10.1111/j.1475-4762.2000.tb00111.x>.
- Hall, E., R. Wilton. 2017. „Towards a Relational Geography of Disability.“ *Progress in Human Geography* 41 (6): 727–744, <https://doi.org/10.1177/0309132516659705>.
- Harvey, D. 1996. *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- Imrie, R. 1996. „Ableist Geographies, Disablist Spaces: Towards a Reconstruction of Golledge’s Geography and the Disabled.“ *Transactions of the Institute of British Geographers* 21 (2): 397–403, <https://doi.org/10.2307/622489>.
- Imrie, R., C. Edwards. 2007. „The Geographies of Disability: Reflections on the Development of a Sub-discipline.“ *Geography Compass* 1 (3): 623–640, <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2007.00032.x>.
- Lefebvre, H. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Low, J. 1996. „Negotiating Identities, Negotiating Environments: An interpretation of the Experiences of Students with Disabilities.“ *Disability & Society* 11 (2): 235–248, <https://doi.org/10.1080/09687599650023254>.
- Mallett, R., K. Runswick-Cole. 2014. *Approaching Disability: Critical Issues and Perspectives*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315765464>.
- Massey, D. 2005. *For Space*. London: Sage.
- Marrifield, A. 2000. „Henri Lefebvre: a Socialist in Space.“ Pp. 167–182 in M. Crang, N. Thrift (eds.). *Thinking Space*. London: Routledge.
- Martins, M. R. 1982. „The Theory of Social Space in the Work of Henri Lefebvre.“ Pp. 160–185 in R. Forrest, J. Henderson, P. Williams (eds.). *Urban Political Economy and Social Theory*. Aldershot: Gower.
- Moser, I. 2006. „Disability and the Promises of Technology: Technology, Subjectivity and Embodiment Within an Order of the Normal.“ *Information, Communication and Society* 9 (3): 373–395, <https://doi.org/10.1080/13691180600751348>.
- Moser, I., J. Law. 1998. „Přechody snadné, přechody nesnadné.“ *Biograf* [online] (15–16): 70 odst. Dostupné z: <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=1502>.
- Mulíček, O., R. Osman, D. Seidenglanz. 2013. „Imaginace a reprezentace prostoru v každodenní zkušenosti.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 49 (5): 781–810.
- Osman, R. 2014. „Sociální prostor.“ Pp. 33–58 in R. Matoušek, R. Osman (eds.). *Prostor(y) geografie*. Praha: Karolinum.
- Osman, R. 2019. „Jet pěšky / Geografie vozíčkářů a vozíčkářek.“ Pp. 29–67 in R. Osman, L. Pospíšilová (eds.). *Geografie „okrajem“: každodenní časoprostorové zkušenosti*. Praha: Karolinum.
- Osman, R., L. Pospíšilová. 2016. „Zkušenost bez zraku: příležitost pro reflexi prostorového normativu.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 17 (1): 63–76, <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2016.171.256>.

- Overboe, J. 2007. „Disability and Genetics: Affirming the Bare Life (the State of Exception).“ *Canadian Review of Sociology/Revue Canadienne De Sociologie* 44 (2): 219–235, <https://doi.org/10.1111/j.1755-618X.2007.tb01135.x>.
- Pitoňák, M. 2019. „V sexuálním closetu/Geografie ‚ne-heterosexuálních lidí‘.“ Pp. 147–181 in R. Osman, L. Pospíšilová (eds.). *Geografie „okrajem“: každodenní časoprostorové zkušenosti*. Praha: Karolinum.
- Porkertová, H. 2017. *Nevidomá zkušenost: disabilita jako asambláž a vztah mezi tělem, diskurzem a zkušeností*. Disertační práce. Brno: Masarykova Univerzita.
- Porkertová, H. 2019. „Materialita pohybu: vztah mezi nevidomostí a městským prostorem.“ *Sociální studia* 16 (1): 13–32, <https://doi.org/10.5817/SOC2019-1-13>.
- Shakespeare, T. 1993. „Re-presenting Disabled People.“ *Disability, Handicap & Society* 8 (1): 95–101, <https://doi.org/10.1080/02674649366780081>.
- Shakespeare, T. 1995. „Re-defining the Disability Problem.“ *Critical Public Health* 6 (2): 4–9, <https://doi.org/10.1080/09581599508409047>.
- Shakespeare, T. 1998. *Disability Reader: Social Science Perspectives*. London: Continuum.
- Shakespeare, T. 2014. *Disability Rights and Wrongs Revisited*. New York: Routledge.
- Shildrick, M. 2009. *Dangerous Discourses of Disability, Subjectivity and Sexuality*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1057/9780230244641>.
- Simonsen, K. 2003. „The Embodied City: From Bodily practice to Urban Life.“ Pp. 157–173 in J. Öhman, K. Simonsen (eds.). *Voices From the North: New Trends in Nordic Human Geography*. London: Ashgate, <https://doi.org/10.4324/9781315234939-10>.
- Simonsen, K. 2004. „Spatiality, Temporality and the Construction of the City.“ Pp. 43–61 in J. O. Bærenholdt, K. Simonsen (eds.). *Space Odysseys. Spatiality and Social Relations in the 21st Century*. Aldershot: Ashgate, <https://doi.org/10.4324/9781315242705-4>.
- Simonsen, K. 2005. „Bodies, Sensations, Space and Time: The Contribution from Henri Lefebvre.“ *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 87 (1): 1–14, <https://doi.org/10.1111/j.0435-3684.2005.00174.x>.
- Simonsen, K. 2007. „Practice, Spatiality and Embodied Emotions: an Outline of a Geography of Practice.“ *Human Affairs* 17 (2): 168–181, <https://doi.org/10.2478/v10023-007-0015-8>.
- Soja, E. W. 1989. *Postmodern Geographies: the Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso.
- Soja, E. W. 1996. *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-imagined Places*. Malden: Blackwell.
- Urry, J. 1985. „Social Relations, Space and Time.“ Pp. 20–48 in D. Gregory, J. Urry (eds.). *Social Relations and Spatial Structures*. London: Palgrave Macmillan, https://doi.org/10.1007/978-1-349-27935-7_3.
- Wilkerson, A. 2002. „Disability, Sex Radicalism, and Political Agency.“ *NWSA Journal* 14 (3): 33–57, <https://doi.org/10.2979/NWS.2002.14.3.33>.